

(гол.) [та ін.]; редкол. тому: О.М. Завальнюк (гол.) [та ін.]. – К. : Знання України, 2010. – 447 с.

The article is dedicated to the situation in educational sphere and policy of Soviet authority in it under condition of political and economic crisis on the beginning of 20th in XX century.

Key words: education, labor school, teacher, church, liquidation of illiteracy.

Отримано: 19.04.2012

УДК 94(470+571):94(477.83/.86)«1810/1815»

С. В. Олійник

«ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ КРАЙ» У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (1810-1815 рр.): ПРИЄМНА НЕСПОДІВАНКА ЧИ ВАЖКИЙ ТЯГАР?

У статті з'ясується наскільки вигідним було для Російської імперії приєднання до свого складу Тернопільського округу.

Ключові слова: Австрійська імперія, Тернопільський край, Російська імперія.

Аналіз зовнішньої політики Російської імперії початку XIX ст. дає підстави стверджувати, що її головним завданням були забезпечення її національної безпеки та підтримка миру в регіоні. Однак, попри це, не відкидалася можливість розширення своїх територій, в т. ч. і за рахунок Австрії (мається на увазі Галичина). Щоправда цей напрямок не набув яскраво вираженого характеру, адже західний сусід розглядався як союзник у боротьбі з Наполеоном. У той же час, в силу історичних обставин, у 1809 р. Росія отримала можливість приєднати до свого складу Тернопільський округ. На жаль, ця подія, попри численні публікації, присвячені міжнародним відносинам у Європі і зовнішній політиці Росії [1; 6; 7; 8], діяльності імператора Олександра Павловича [2; 12; 13; 15], історії Росії та України [3; 11; 14], практично залишилася поза увагою дослідників. В кращому випадку відбувається констатація події, без серйозного аналізу. Виключенням із цього списку можуть слугувати публікації Я. Лещинського [15] та Ю. Гошка [5]. Попри вміщену у них цінну інформацію про включення регіону до складу Російської імперії, організацію та функціонування російської влади, ми можемо констатувати, що тема, зазначена у заголовку, потребує ще ґрунтовного дослідження. Тому автор робить спробу з'ясувати наскільки вигідним виявилось це тимчасове володіння Тернопільським краєм для імперії Романових.

У березні 1809 р. розпочалася війна між Австрією та Францією. Олександр I, згідно умов Тільзійського миру, змушений був розпочати виконання союзницьких зобов'язань. Попри те, що на кордоні з Австрією знаходився потужний військовий контингент (70 тис. осіб), російський імператор не поспішав із вступом у війну. У його плани не входив розгром Австрії [15, с.240]. Війна, яку вела Росія із Австрією, отримала назву «безкровна війна». Воєнні

дії велися неквапливо, і лише 15 липня російська армія здобула Краків [2; с.439; 15, с.241].

Ще перед початком воєнних дій Олександр I особисто віддав розпорядження головнокомандуючому не кривдити місцевих жителів й прикладати зусилля для привернення їх на бік Росії. У документі також наголошувалось на необхідність використання всіх можливостей, які з'являться, для того, щоб вселити в місцевих жителів думку, що діючи проти Австрії, Росія бажає забезпечити їх безпеку [4, с.43]. У свою чергу С.Ф. Голіцин запевнив Олександра I, що привернення на сторону Росії населення Галичини шляхом покращення їх становища і «корисних переконань» буде предметом його постійних турбот [4, с.655]. Ще одним фактом, який свідчить про вагомість галицького питання для Російської імперії, може слугувати те, що командири трьох дивізій отримали по 400 друкованих прокламацій до населення Галичини, в яких, від імені головнокомандуючого російської армії в Галичині, заявлялось, що Росія не являється їх ворогом, вона буде забезпечувати особисто безпеку і недоторканість власності місцевих жителів [4, с.655]. Якщо взяти до уваги вказані факти, пов'язані із підготовкою до війни, та згадку Н.К. Шильдера про зародження під час Ерфуртської наради 1809 р. у російського імператора ідеї розширення кордонів до Карпат, можна зробити припущення про існування у Олександра I далекоглядних планів щодо Галичини, навіть до приєднання регіону до Російської імперії.

14 жовтня 1809 р. між Австрією і Францією було підписано Шенбурнську мирну угоду, в якій була й стаття, що мала пряме відношення до Росії. Згідно договору Росія отримувала частину Східної Галичини, але без м. Броди з населенням в 400 тис. чоловік [4, с.291]. Якщо брати до уваги незначні витрати на проведення війни, відсутність втрат серед вояків то цілком зрозуміло, що результати воєнної кампанії можна було б вважати цілком успішним, а згаданої мирної угоди – «приємною несподіванкою». У той же час, потрібно зазначити, що не все було прийнятним. Адже той факт, що герцогство Варшавське отримало більшу частину Галичини (Західну), створювало передумови для відновлення Польського королівства. Це був серйозний удар по амбіціям Олександра I (з огляду на те, що в бесіді з російським посланцем А.І. Чернишовим Наполеон обіцяв проходження кордону між Росією та Австрією по р. Сян та передачу Львова російській стороні) [4, с.679]. До того ж, російські війська на цей час контролювали значно більшу територію ніж та, яка мала перейти до Росії за умовами франко-австрійської угоди 1809 р. Петербурзький двір розцінив дії Наполеона як образливу для Олександра I подачку. Про царя злословили: «Наполеон принизив його, дав йому із земель, віднятих від Австрії, не яку-небудь область, а 400 тис. душ, як колись бувало у нас царі нагороджували своїх підданих» [13, с.143]. У той же час, ображений Олександр I зумів уміло використати галицьке приниження, з одного боку, для зміцнення в Росії антинаполеонівських позицій, а з другого – збереження дружніх відносин з Австрією [2, с.563; 13, с.143].

Відповідно до Шенбурської угоди наприкінці жовтня 1809 р. було сформовано комісії щодо втілення у життя її положень, які стосувалися передачі Росії частини Галичини. Головним уповноваженим для проведення розмежування кордону з Австрією було призначено С.Ф. Голіцина [4, с.288-289]. Результатом їх роботи стало підписання 11-13 листопада 1809 р. двох конвенцій. Перша стосувалася виводу російських військ з Галичини, а друга – визначала межі їх перебування на теренах краю. З огляду на прийняті рішення російські війська у грудні 1809 р. залишили Львів і передислокувалися до Тернопільського та Заліщанського округів [4, с.681, 688].

Процес передачі земель проходив у надзвичайно складних умовах. Австрійська сторона не хотіла віддавати росіянам м. Залозці, де знаходилася велика суконна фабрика, вона прагнула передати Росії якнайменше населення.

При обрахунках загальної кількості населення, відведеної для передачі, комісія зіткнулася зі значними труднощами. В інструкція С.Ф. Голіцину, які надходили від Олександра I та М.П. Румянцева (міністра закордонних справ Росії), наказувалося зробити все, щоб до складу Росії перейшли Тернопільський, Заліщицький, Чернівецький і Станіславівський район [4, с.291, 681]. Однак при обрахунках 400 тис. населення виявилось, що претензії Росії значно перевищують встановлену квоту населення. Тому врешті-решт, згідно конвенції з Австрією про розмежування в Галичині, до Росії відійшли Тернопільський та Заліщицький округи. Визначену квоту заповнили за рахунок частини Золочівського округу [4, с.681] (але реально, як показала ревізія населення, до цієї суми не вистачало 80 тис. осіб [16, с.48]). У переговорному процесі сталася певна затримка. Наприкінці січня 1810 р. помер граф С.Ф. Голіцин, а генерал Д.С. Дохтуров, що був поставлений на місце померлого голови комісії, прибув лише 25 лютого [4, с.15]. Врешті, у березні 1810 р. у Відні та Петербурзі було підписано демаркаційну угоду. Обмін ратифікаційними грамотами відбувся 11 квітня 1810 р. у Львові [5, с.7].

Логічним завершенням цього процесу стала поява 29 квітня 1810 р. Маніфесту Олександра I, в якому оголошувалось приєднання частини Галичини до Росії [10]. Однак, акт формальної передачі цих земель відбувся лише в червні цього ж року.

У ході процесу передачі територій, російська влада зіткнулася із цілим рядом труднощів. По-перше, отримавши звістку про майбутні територіальні зміни, місцева австрійська адміністрація розпочала посилений процес викачування коштів та продуктів із місцевого населення; по-друге, австрійці фактично ігнорували параграф конвенції, про утримання російських військ (таке свавілля австрійців змусило російську владу вдатися до прямих офіційних заборон, наприклад, демонтажу винокурень, соломи тощо); по-третє, австрійські урядники, яким австрійський уряд перестав платити зарплату, прагнули як найбільше збагатитися за рахунок місцевого населення; по-четверте, представник австрійської сторони Дікке, посилаючись на те, що не має відповідних розпоря-

джень про передачу краю, прагнучи вивезти пограбоване майно, затримував офіційну передачу влади росіянам.

3 квітня 1810 р. керівництво новоприєднаним краєм, згідно розпорядження імператора Олександра Павловича, було доручено колишньому організатору Білостоцької області, сенатору і таємному раднику І. Тельсу. Прибувши 18 квітня до Тернополя головний чільник новоприєднаної території розпочав процес передачі влади від австрійців [16, с.61]. Однак лише 15 червня 1810 р., він зміг офіційно прийняти на себе управління краєм, яке й виконував до 6 серпня 1815 р. [5, с.14]. На 29 липня було призначено урочистий акт присяги на вірність Олександрю І. Приєднана територія отримала офіційну назву «Тернопільський край». Планувалося, що ця назва буде мати тимчасовий статус до перетворення краю на зразок російської губернії [5, с.14].

Головні принципи нової урядової організації були вироблені Тельсом в проекті «Тимчасового штату», затвердженого російським імператором.

«Тернопільський край» включав у себе два колишні австрійські округи: Тернопільський і Заліщицький. У зв'язку із тим, що Тернопільський округ (після приєднання до нього частини сіл Золочівського та Бережанського районів) був у двічі більший ніж Заліщицький, а це призводило до певних управлінських труднощів, російська влада прийняла рішення про створення третього – Теревовельського округу. На чолі кожного округу було поставлено городничого, яким допомагали комісари. Загалом адміністрація кожного із округів нараховувала по 10 урядників. Головне завдання окружних урядів полягало у нагляді за народною безпекою, точністю мір та ваги, боротися з можливими епідеміями, постачати військо необхідними продуктами, збирати податкову заборгованість. Загалом окружний уряд розглядав менш важливі справи, а більш-важливі – вирішував урядовий комітет, склад якого призначався Тельсом і затверджувався Олександром І. Члени комітету не одержували зарплати, а натомість отримували звання радників двору та нагороджувалися орденом Володимира IV класу. Комітет подіявся на три столи: громадянський, кримінальний та урядовий (пізніше розділений на урядовий і політичний). Крім цих двох органів влади існував ще й дорадчий орган, як маршалки шляхти. Активним учасником формування нової адміністрації стало місцеве населення, в т. ч. й українці [5, с.14-17; 16, с.83-96]. Як бачимо, система управління краєм мала відмінності від усталених в Росії, що безумовно викликало певні управлінські труднощі.

Серйозною проблемою для новоствореної адміністрації «Тернопільського краю» стала відсутність фінансів для утримання держапарату, що змушувало І. Тельса неодноразово звертатися з проханням до імператора та уряду про виділення з державної казни коштів. Дані клопотання знаходили позитивну відповідь у російської влади [5, с.18].

Велика увага приділялася судовій справі. Зрозуміло, що залишати все, як було за австрійців нова влада не могла, але в той же

час, щоб незагострювати стосунки із місцевим населенням, не поспішала вводити в дію російські закони. Ситуація ускладнювалася ще й відсутністю судового апарату, який би знав російське законодавство. Попри це нова адміністрація внесла корективи до магістратського суду та обмежила права юстиціаріюшів [5, с.18-19].

Із значними труднощами російська адміністрація зіткнулася у наагодженні збору податків. Економічне становище «Тернопільського краю», після викачування ресурсів австрійськими урядниками, бажало кращого. Тому російська влада з обережністю поставилася до вирішення цього питання. Першим кроком стало отримання даних про зібрані австрійцями податки (з'ясувати хто сплатив, а хто ні і т.п.). Влада диференційовано підійшла до тих, хто мав сплатити податки, встановивши для різних верств населення різні строки сплати заборгованості та податків до російської казни. Зростанню симпатій до Російської імперії мали слугувати й наступні кроки у цій сфері: 1) заборона збору податків з населення краю до тих пір, поки не буде точних даних про зібрані австрійцями податки; 2) відмова від встановлення нових податків; 3) залишення в силі введених австрійцями податків; 4) зменшення розміру податків.

Крім того, І. Тельс дозволив переводити з Галичини до Тернопільщини без оплати мита сіль, дерево, будівельні матеріали за умови використання їх на потреби населення краю. У той же час, будівництво військової лікарні, резиденції І. Тельса, державних конюшень здійснювалося за рахунок державних асигнувань [5, с.21-22].

Нова влада прагнула стимулювати економічний розвиток краю, покращити розвиток сільського господарства, поліпшити товарообіг між містом і селом. Так, наприклад, було заборонено брати базарні збори від тих людей, які приносять на базар місцеві продукти [5, с.22]. Зменшення феодальних повинностей в певній мірі мало сприяти розвитку селянських господарств.

Територіальний приріст за рахунок «Тернопільського краю» відкривав можливості для подальшого росту за рахунок Галичини. Тому важливого значення набувало зростання прихильності місцевого населення до російської влади. Показовою у цьому плані вважаємо освітню політику, що проводилася на теренах приєднаного краю. Яскравим прикладом може слугувати відновлення у Збаражі роботи гімназії, припиненої австрійською владою у 1805 р. Поряд із цим продовжували функціонувати існуючі школи. Значну частку вчителів та учнів складали українці. Відсоток українців у гімназії був настільки високим, що ні одна із гімназій в Галичині не могла із ним зрівнятися. Так, наприклад, у 1813-1814 навчальному році з 57 учнів було 28 українців, а в 1814-1815 навчальному році відповідно 64 і 30 учнів [5, с.24-25]. Безумовно, така освітня політика щодо українців різнилася від Наддніпрянської, але в той же час сприяла зростанню проросійських симпатій.

Ще одним своєрідним моментом став прийом на проживання у «Тернопільському краю» втікачів із Галичини. Всі вони, після прийняття присяги на вірність Росії, вважалися постійними його жителями та отримували російські паспорти [5, с.28].

Як показали події 1812 р., така політика російської влади, направлена на покращення становище населення «Тернопільського краю», сприяла зростанню іміджу та симпатій Росії у краях. Яскравим прикладом цього може слугувати запис добровольців у російську армію [5, с.26].

Однак перебування «Тернопільського краю» під владою Російської імперії виявилось нетривалим. З початком роботи Віденського конгресу, у ході переговорного процесу, російська сторона на 1815 р. отримала можливість долучити до свого складу герцогство Варшавське. Однак реалізація цього кроку вимагала поступок Пруссії та Австрії. Своєрідною «розмінною монетою» став «Тернопільський край». Проте завершення тернопільської епопеї на цьому не відбулося. Так лише 26 грудня 1826 р., згідно 38 статті рішення Віденського конгресу, було підписано демаркаційну конвенцію між Росією та Австрією щодо кордонів між Царством Польським та Галичиною [9, с.343], а 10 липня 1829 р. – заключний демаркаційний акт між Австрією та Росією, укладений у Радзивілові [9, с.399].

Таким чином, приєднання «Тернопільського краю» до складу Російської імперії та його перебування у її підданстві протягом 1810-1815 рр. стали вагомою складовою міжнародних відносин у першій половині XIX ст. З огляду на безкровні обставини отримання приросту території за рахунок Тернопільського округу, ще й без прийняття участі в укладенні миру між Францією та Австрією, можна було б цілком вірогідно вважати все це «приємною несподіванкою» та успіхом. Однак, враховуючи, що в плани Олександра I входило приєднання всієї Східної Галичини то це вже й не було значним успіхом. Загалом порядкування російської влади в «Тернопільському краю» протягом 1810-1815 рр. можна вважати певним тягарем для Російської імперії. Адже, по-перше, край потребував фінансових дотацій, по-друге, інкорпораційний процес стримувався геополітичним фактором та необхідністю зміцнити проросійські симпатії у населення на новоприєднаних територіях. Вважаємо, що ще одним важливим фактором, котрий змушував російський уряд йти на певні поступки (зменшення податків, феодалних повинностей, стимулювання розвитку освіти, економіки і т.п.) було прагнення за рахунок «Тернопільського краю» сформулювати позитивний імідж Росії в Галичині.

Список використаних джерел:

1. Айрапетов О. Внешняя политика Российской империи (1801-1914) / О. Айрапетов. – М. : Европа, 2006. – 672 с.
2. Богданович М.И. История царствования императора Александра I и Россия его времени : в 6 т. / М.И. Богданович. – Спб. : Тип. Ф. Сушинского, 1869. – Т.2. – 614 с.
3. Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.) / В. Верига. – Львів : Світ, 1996. – 447 с.
4. Внешняя политика России XX и начала XX века. Документы Российского министерства иностранных дел. Серия первая. 1801-1815. – М. : Гос. изд-во полит. л-ры, 1967. – Т.5. – 784 с.

5. Гошко Ю.Г. Тернопільщина в складі Росії (1810-1815 рр.). Доповідь на засіданні науково-методичної ради / Ю.Г. Гошко. – Львів : Обл. друкарня, 1957. – 31 с.
6. Зеленева И.В. Геополитика в России и геостратегия России (XVIII – первая половина XIX века) / И.В. Зеленева ; отв. ред. В.С. Ягья. – 2-е изд., исправл. – СПб. : Изд-во С-Петербур. ун-та, 2005. – 270 с.
7. История XIX века / под ред. Лависса и Рамбо : в 9 т. – 2-е изд., дополн. и испр. / под ред. Е.В. Тарле. – М. : ОГИЗ, 1938. – Т.1. – 583 с.
8. Ігнатєва Т.В. Європейський напрям російської геополітики (кінець XVIII – початок XIX століття) та українські землі / Т.В. Ігнатєва // Вісник Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. Івана Огієнка. Іст. науки [редкол.: В.С. Степанков (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010. – Вип.3: До 20-річчя кафедри історії України. – С.108-113.
9. Мартенс Ф. Собрание трактатов и конвенцій заключенных Россией с иностранными дворами. По поручению Министерства иностранных дел / Ф. Мартенс. – СПб. : Тип. Министерства путей сообщения, 1878. – Т.4. – Ч.1. – 602 с.
10. Полное собрание законов Российской империи – I. – Т.XXXI. – 1810-1811. – СПб. : Типография II Отделения Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – С.134-135.
11. Сарбей В.Г. Національне відродження України / В.Г. Сарбей // Україна кризь віки : в 15 т. – К. : Альтернативи, 1999. – 336 с.
12. Соловьев С.М. Император Александр I: Политика, дипломатия / С.М. Соловьев. – СПб. : Тип. М.С. Стасюлевича, 1877. – 563 с.
13. Троицкий Н.А. Александр I и Наполеон / Н.А. Троицкий. – М. : Высшая школа, 1994. – 304 с.
14. Украина в период разложения и кризиса феодально-крепостнической системы. Отмена крепостного права и развитие капитализма (XIX в.) // История Украинской СССР : в 10 т. / [отв. ред. Н.Н. Лещенко]. – К. : Наук. думка, 1983. – Т.4. – 694 с.
15. Шильдер Н.К. Император Александр I. Его жизнь и царствование : в 4 т. / Н.К. Шильдер. – СПб. : Издание А.С. Суворина, 1867. – Т.2. – 240 с.
16. Leszczyński J. Rządy Rosyjskie w kraju Tarnopolskim / J.Leszczyński. – Krakow-Warszawa : Druk W.L. Anczyca i spółki, 1903. – 271 s.

In the article it turns out as far as advantageous it was for the Russian empire of tacking to the composition of the Ternopil district.

Key words: *the Austrian empire, Ternopil edge, Russian empire.*

Отримано: 25.04.2012